

İBNİ HASSUL'ÜN TÜRKLER HAKKINDA BİR ESERİ

Abbas AZZAVÎ

TÜRKÇEYE ÇEVİREN

Şerefeddin YALTKAYA

Istanbul Üniversitesi Ordinaryüs Profesörlerinden

TERCEMEDEN EVVEL BİRKAÇ SÖZ

Biz Türkler için büyük bir kıymeti haiz olan bu ufak eseri bize göndermek lütfünde bulunan muhterem Fazıl Abbas Azzavî Bey; bu esere yazmış olduğu mukaddimede söylediği veçhile bunu istinsah ettirirken aslolan Sağanî nüshasındaki birkaç silik ve bozuk yeri bulup ikmal etmişlerdir. Bu eseri dilimize çevirirken kendilerinin gözlerinden kaçmış olan birkaç sarih istinsah yanlışlığını da biz tashih ettik ise de bu yanlışlıklardan başka eserin aslında bazı cümleler arasında atlamalar ve eksiklikler dahi bulunduğu görüldüğünden mecburiyetle buralarda yalnız bir mütercim vaziyetinde kaldık.

Eser; tam bir sıhhati haiz olmamakla beraber — böyle bir eserin yalnız yazılmış olması bile başlı başına bir ehemmiyeti haiz olduğundan — bundan yirmi altı yıl evvel Cahiz'in Türkler hakkındaki risalesini terceme etmiş olduğumuz gibi bunu dahi terceme hususunda bir an bile tereddüt etmedik.

Biz Türkler ve umumiyetle tarih ve ilim âlemi için büyük bir kıymet ve ehemmiyeti haiz olan bu metni terceme ederken mütercim olmaktan başka bir mes'uliyet kabul etmeyeceğimi söylemeği de lüzumlu addeylerim.

ABBAS AZZAVİ'NİN MUKADDİMESİ

Irakta yapılacak tarihi tetkikler, bizi; burada yaşamış olan muhtelif milletlerin evsaf ve secayası üzerinde durmağa mecbur eder. Bunların yalnız siyasi vekayii ve umumî hadiselerini bilmek kâfi değildir.

Bu milletler içinden Türkler ise Irakın yerli ahalisile imtizaç etmiş ve onlar ile birleşmiş olan bir millettir.

Bunlar; Emeviler zamanında Iraka gelmeğe başlamış ve Abbasiler devrinde çoğalarak siyasi ve askeri cephelerde büyük kuvvet ve tesirler göstermiş ve idareyi ellerine almış ve uzun müddet bu tesirlerini devam ettirmişler. Bugün dahi Türkler; Irakın muhtelif cihetlerine yayılmış bulunmaktadır.

Bunların; vaktile Iraktaki siyasi ve askeri vaziyetlerini öğrenmek; diğer cephelerdeki ehemmiyetlerini öğrenmekten ve bunlara müteallik başka lüzumlu noktaları tetkik etmekten bizi müsteğni kılmaz.

Türklerin orduyu ellerine almış oldukları en satvetli zamanlarında Cahiz'in [1] bunlara dair yazmış olduğu risale [2] yi okumak kâfi değildir. Bu bapta başka eserlere de ihtiyaç vardır. Biz bu unsurun hakikat ve mahiyetini öğrenmek için diğer vesaik araştırmak ve bunların Iraktaki tesirlerinin şeklini daha iyi öğrenmek mecburiyetindeyiz. Yoksa Mogol ve Türkmenlerin zamanlarını ve bu zamanlardaki vakıatı öğrenmemiz eksik kalır. Binaenaleyh; Arap olmıyan unsurlardan Iraka girmiş olan milletlerin hepsini tetkik etmek zarureti arasında; Abbasiler devrinde orduyu ellerine almış ve kuvvet ve meknet göstermiş bulunan Türklerin ahvalini tetkik; hususî bir mahiyet arzettiğinden bunlara müstesna bir ehemmiyet sarf edilmek lâzım olduğuna kanaatımız vardır. Bu hususta çalışarak müteaddit vesikalar elde etmeğe muvaffak olduk ve bunlardan istifade ile (tarih-el-şuub-el-irakiye تاريخ الشعوب العراقية [3]) de Türklerle dair hususî bir bahis ayırdık.

[1] 255—868 de Basrada vefat etmiş olan bu zat Arap müellif ve muharrirlerinin en veludlarından biridir. Muhtelif mevzularda pek güzel eserler vücade getirmiştir. Bu müellif aynı zamanda Mutezile'nin en bâriz simalarından biridir.

Mütercim

[2] Türkyurdu mecmuasının 3 teşrinievvel 1329 tarihli olan üçüncü yılının ikinci sayısından itibaren Cahiz'in bu risalesinin tarafımdan yapılan tercemesi neşredilmeğe başlanılmış ve müteakıp nüshalarda bu terceme itmam edilmiştir.

Mütercim

[3] Bu zatın Irakta Mogollar, Celairiler ve türkmenlerin hükümetlerine dair şimdiye kakar üç cildi neşrolunmuş olan büyük bir tarihi vardır. *Mütercim*

Hulâsa olarak denilebilir ki Türklerin devlet nezdinde mevkileri bulunması ve sözlerinin nafiz olması itibariyle ve aynı zamanda etnoğrafik vasıflarıyla tetkik mevzuu olmağa pek ziyade değerleri vardır.

Araştırmaların esnasında Türklerin askerlik itibariyle sair asker olan milletlere tefevvuk ve tekaddümlerini gösteren; İbni Hassul tarafından yazılmış mühim bir esere muttali oldum. Vesâikten madut olan bu küçük kitab, Cahiz'in risalesinden sonra tarihen en ehemmiyetli olan bir eserdir.

Irakta bir müddet hükûmet sürmüş ve Irak tarihine yadigârlar bırakmış olan Türklerden Selçukileri ve Selçuk askerlerini ve bunların ilk zuhur devrelerini ihtiva eden bu eser bu hususta büyük bir kıymeti haizdir. Bununla beraber bu risalenin mevzuu yalnız bundan ibaret olmayıp Selçukilerin aslını ve Deylemleri ve bunların ikisi arasında mukayese ve muhakemeyi de muhtevidir ki bu cins tarihî tenkitler içinde bu tarzda bulunanlarına nâdir tesadüf edilir.

Bunda Sâbi'nin [1] telif etmiş olduğu tarihi; Ettacı'nın [2] ne sebebe binaen yazıldığı hakkında malûmat bulunduğu gibi İbni Hassul'un Sâbi'yi tenkitleri dahi görülür ki bundan; o asırdaki tarihî tenkitlerin nasıl ve ne yolda olduğu öğrenildiği gibi aynı zamanda İbni Hassul hakkında da bir fikir edinilmiş olur.

Bunlara; Deylemler ve bunların kadim hükûmetleri ve ahiren vücade getirmiş oldukları Âlibüveyye hükûmeti hakkında öğrenilen malûmatta zam ve ilâve edilir ki bu malûmatın ehemmiyeti dahi meydandadır.

Bu muhtelif noktai nazarlardan bu eserin haiz olduğu kıymet bizim dikkatimizi celp etmiş ve müessiri hakkında muasır müverrihlerin ve kendisinden sonra gelmiş olan tercemeihal müelliflerinin sözlerini araştırmağa mecbur etmiştir. Bu eserin metninde anlaşılması güç olan noktaları izah etmeği ve aynı zamanda içindeki bahisleri daha ziyade açan diğer kitapları göstermeği vazife bildik. Aslımız olan nüshadaki birkaç silik ve bozuk yer bulup ikmal ettik.

[1—2] Sâbilerden olup 313 te doğmuş ve 384 te ölmüş idi. Âlibüveyh'den Muizüddeve'nin oğlu İzüddeve islâm dinini kabul etmesi şartıyla kendisine vezaret teklif etmiş idise de imtina eylemiş idi. Adududdeve 367(977) de Bağdada geldiği sırada halife ve İzüddeve Bahtiyar hakkında yazmış olduğu bazı mektuplardan dolayı kendisini hapsedmiş ve vaki olan şefaate binaen affeylemek istemiş idise de bunu Sâbi'nin Âlibüveyh hakkında yazacağı bir kitaba talik etmiş idi. Sâbi, Adududdeve'nin diğer lâkabı olan Tacülmille'ye nispetle (Ettacı) namıyla mahbeste böyle bir eser yazmağa başlamış idi.

Mütercim

Bu mukaddememizde şu dört noktayı arz etmek istiyoruz :

- 1 — Elimizdeki nüshanın tavsifi
- 2 — Risaleyi yazan İbni Hassulün hal tercemesi
- 3 — Sabî ve İbni Hassul
- 4 — Hulasa ve hatime

— 1 —

ELİMİZDEKİ NUSHANIN TAVSİFİ

Bu nüshanın üzerinde şu yazı vardır :

(Sagâni) Çaganiyanlı Mehmet oğlu Hasan [1] der ki :

« Bu nusha 649 zilhiccesinde aslile mukabele edilmiştir. »

Bu müstensah nüshanın Mekke'de yazılmış olduğu üzerinden anlaşılmaktadır.

Bazı yerlerinde bozukluk ve eksiklik bulunduğundan iyice okunamamaktadır. Bunu; Ebülalâ bin Hassul telif ederek Selçukî Hükümdarı Sultan Tuğrul Bey'e takdim etmiş ve içinde vezir Amidülmülk Kündurî'yi [2] meteylemiş ve Türklerin vasıflarını ve başka kimselerde bulunmayan hususiyetlerini bildirmiş ve Beni Büveyh'i [3] ve bunların asıllarını tarif etmiş ve Ettâcî sahibini ve bunun bu tarihini tenkit eylemiştir.

İbni Hassulün bu risalesi edebi bir lisan ile yazılmıştır. Müellif bu risalesile Ettâcî müellifine muaraza etmiş ve kendilerine tağallüp etmiş olan Âli Büveyh'in bu tağallüplerine Türklerin katlanmadıklarını ve bunların tab'an asker yaratılmış olduklarını, harp ve darbın bunların sanatları olduğunu izah ile Türkleri muhtelif cephelerden Deylemilere tercih ve takdim etmiştir.

[1] 577 (1181) de Çaganiyanda doğmuş ve 650 (1252) de Bağdatta vefat etmiştir. Lûgat ve hadiste yüksek mevkiî vardı. Bu mevzularda muhtelif ve müteaddit eserler yazmıştır. Kendisi Sagani-Çaganiyanlı diye meşhurdur

Mütercim

[2] Tuğrul Beyin veziri olmakla Selçukîlerin ilk vezirleri olmuş idi. Edebiyat-ta ve İslâmî ilimlerde mevkiî yüksek idi. 456 da Nesâ'da katledilmiştir. Kendisi Nisabur etrafındaki Tureysis'e tâbi Kündür namındaki yerde doğmuş idi.

Mütercim

[3] Bu vezinde olan *سبويه*, *نظويه* vesaire gibi kelimelerin Sibveyh, Sibuye gibi her iki suretle de okundukları; içinde bu türlü kelimeler bulunan şiirlerin vezinlerinden anlaşıldığı gibi büyük müverrih ve âlimlerin yazılarıyla de bunların her iki şekilde harekelenmiş oldukları tarafımızdan görülmüştür.

Mütercim

İbni Hassulün edebî kudreti hakkında; hal tercümesi yazan müellif ve müverrihlerin yazdıkları sözlerin doğruluğuna kendisinin bu eseri ve bu eserinde köstermiş olduğu belâgat ve fesahatı bir âdil şahittir.

Bu eseri keşfüzzunun sahibi zikretmiş ise de, kendi gözile görmemiş olduğundan tavsifini yapamamış ve risalenin ismini de nereden almış olduğunu bildirmemiştir.

Bundan başka bu eseri, diğer mercilerde görmek ve bulmak istedik ise de keşfüzzünundan başka bir yerde bir iz bulamadık.

Bu eser; yazıldığı asri içindeki edebî eserler arasında müstesna bir kıymeti haiz olduğu gibi aynı zamanda Irak tarihinde mevkii olan ve burada cereyan eden mühim ve büyük vakalar ile alâkası bulunan bir millet (Türkler) hakkında bulunabilecek en mühim ve en nadir vesikalardandır.

Bu eserin Türklerin hüviyet ve mahiyetlerini tarif ve tavsif hakkında ne kadar adilâne ve ne kadar bitarafane yazılmış olduğunu müessiri olan İbni Hassulün ağzından dinliyelim :

«Şimdi bu milletin yani Türklerin müstahak olmadıkları vasıfları kendilerine vermeksizin ve aynı zamanda malik oldukları evsafı kendilerinden nezetmeksizin; ne lehlerinde ve ne aleyhlerinde bir taassup eseri göstermeden tabiat ve huylarını vesair hayatî vasıflarını söyleyelim. Biz, bu kitabımızı her şeye tenkit nazarile bakan zatlara ve en ufak nükteyi gözden kaçırmıyan dikkat erbabına arz ediyoruz. Ve her zaman ve mekânda ve her din ve mezhepte nehyedilmiş olan riyadan ve iki yüzlülükten Allaha sığınırız.»

Müellifin bu şartlarına sadık kalıp kalmadığı hakkındaki hükümü eseri okuyacak kariler vereceklerdir. Ben, bu hususta reyimi izhar ederek onlara takaddüm etmek istemiyorum. Yalnız şunu söylemek, isterim ki, müellif bu eserile bize; tarih ile uğraşanların müstağni olamayacakları ve aynı zamanda tarihi mevzularda çalışan zatlardan nadir tesadüf edecekleri mühim bir vesika vermiştir.

İbni Hassulün bu eserinin yegâne nüshasını üstat Kermeli'nin [1] kitapları arasında gördüm ki bu nüsha Irakın meşhur âlimi Sağanı (Çağaniyanlı)nın nüshasıdır. Tam bir itina ile bu nüshadan istinsahını yaptırarak mukabele ettim. ve üzerinden uzun zaman geçmiş olan bu nüshanın bazı yerlerindeki bozuklukları kudretim yettiği derecede tashih eyledim.

[1] Irakın ilmi şahsiyetlerinden olup hususî kütüphanesi Bağdadın en zengin kütüphanelerindendir.

İBNİ HASSUL KİMDİR ?

Bu zatı bir cümle ile söylemek lâzım gelirse şöyle deriz:
Sâbi'nin zıddı olup onun tarihini tenkit etmiş ve hatalarını bildirmiş olan zattır.

Siyaset ve riyaset erbabının meşhur ve maruf olanlarından ve edebî iktidara malik bulunanlardan idi. Âli Sebüktekin devrinde ve Selçukilerin ilk zuhurları zamanında Rey beldelerinde sıyt ve şöhreti etrafa yayılmış idi. Kendisi Reisi Divan (Divanülînşa dahil ve harice yazılacak yazıları yazan divan) idi.

Muasırlarından muhtelif zatlar kendisinin hal tercemesini yazmışlardır.

Tetimmetülyetime تَمِّمَةُ الْيَتِيمِ de şöyle görülür:

«Bu zat; üstat Ebül Alâ Mehmet bini Ali binil Hasan [1] olup lâkabı Safiyyül Hadratayn صفي الحضرتين dir. Kendisi aslan Hamedanlı olup Rey'de yetişmiştir. Atası olan Ebül Kasım büyük bir münşi olup kitabet ve belâgati ile mesel darp edilir idi. Bugün bu oğlu olan Ebül Alâ nazım ve nesirde teklerdendir. Çok zamanlar Divanı Resail riyasetinde bulunmuş ve büyük memuriyetlerin başına geçmiştir. Rey de Mahmud bin Sebükteki'nin yıldızı doğup bayrağı yükseldiği zaman kendisi iclâl ve ibcale mazhar olmuş ve bu hükümdar ile merkezi hükümet olan Gazneye gitmiş idi. Mahmud'un oğlu Mes'udun saadetinin şuaları makarrı saltanat ve merkezi izzü saadet (Gazne) üzerine saçılınca Ebül Alâ daha ziyade ikram vo inama mazhar oldu ve kendisinin Rey Divanürresaili Riyasetine tekrar iadesi muvafıkı rey görülmekle bu eski memuriyetinin başına geçirildi ve hıl'atler giydirildi.

Ben kendisine Nisaburda mülâki oldum ve onun ilim ve iktidarının nurlariyle nurlandım ve onun denizinden avuçlar ile su aldım. El'an kendisi zat ve mevkiine lâyıık bir vaziyette Rey de bulunmaktadır» [2].

Bu zat hakkında Dümeyetül Kasr دمية القصر sahibinin sözleri şunlardır :

«Kâtipler içinde en yüksek mertebeyi ihraz etmiş ve faziletin her nevinde meleke iktisap eylemiş olanlardandır. Rey de Zameh-ran yakınındeki evinde kendisini ziyaret eyledim. Bu ziyaretimde:

[1] Doğrusu İbni Hassul olup Hasan değildir.

[2] Tetimmetülyetime c 1, s. 107.

«Ey Kârbanı sevk eden Kârbancı!.. Karurelere - kadınlara acı. Onları düşün de develeri sür'atli sürme !!..»

Dur!.. Kârbanın durması ayıp değildir!..»

Beytiyle başlayan kasidemi okudum. O da bana; sıcağın soğuğa tercihi hakkında yazılmış bir risaleyi nakzettiğini; soğuğu sıcağa tercih yollu bir risale yazdığını söyledi ve bu risaleyi 443 te Rey de yazmış olduğunu ilâve eyledi.»

Elvafi bilvefeyât الوافی بالوفیات da Safedi şöyle zapt ediyor:

«İbni Hassul ki Ferruc veznedir. Künyesi Ebül Alâ olan bu zat Sahib ibni Abaddan ve lûgattan Mücmel namındaki kitabın sahibi Ahmet ibni Faris'den Hadis işitmiş idi. Vefatı 450 dedir.»

Müverrihler ve hal tercemesi yazanlar bu zatı yüksek vasıflar ile tavsif etmektedirler [1]. Kendisi muhtelif hükûmetler tarafından lâayık olduğu mevkie getirilmiş bulunduğu gibi üdeba ve şura da bunun hakkında senalarda bulunmuşlardır. Nazım ve nesirde en bariz şahsiyetlerden idi.

Ustaz Mehmet İkba'lin Rahatüssudur راحة الصدور a yazmış olduğu talikatta bu zatın hal tercemesine dair olan merciler hakkında tafsilât vardır.

Bu zat hakkında söylenmiş olan şiirlerin en güzellerinden biri Basralı Ebu Mehmet Tahir Binil Hüseyinil Mahzûmî'nin şu şi'ridir:

«Dediler ki: Ebül Alâ'nın muhabbeti daima tahavvül eder; gölge gibidir; bazan uzanır, bazan da kısılır...»

Ben onun yüzünü görmek istiyorum. Onun benim hakkımdaki vasl ve hicran arzularına tamamiyle ram olurum. Dilerse beni vuslata lâayık görür, dilerse hicranına düşürür. O nasıl hareket ederse ben de onun hareketine nefsimi teslim ederim.

Lûtfu ve güleç yüzülüğü beni kendisine çağırırsa, onun yanına yaklaşırım. Yok, beni lûtfuna lâayık görmeyüp kaşlarını çatacak olursa, ondan uzak kalır ve hasretini gönlümde taşırım» [2].

Bu da İbnül Hannan [3] namında sakalını boyayan bir kimse hakkında İbni Hassul'un bir şiiridir:

«Yaşım; Irakın edibi, zurafanın süsü olan zatın yaşı kadardır. İkimizin yaşı da birbirinden farksız olarak altmış altıdır. Yalnız

[1] Bu zatın hal tercemesini İbni Şakirülkütbi dahi Fevatül vefeyâtında almakta [c. 2, s. 298] ve hakkında tazimkâr elfaz kullanmaktadır.

Mütercim

[2] Tetimmetülyetime c. 1, s. 21

[3] İbnül Hannan; Fevatül vefeyât.

Mütercim

şu fark vardır ki benim ihtiyarlığım meydandadır. Onunki ise kılıf içindedir» [4].

Diğer bir şiiri de budur:

«Onun saçlarını oksıyan elimden arar — Badiye çiçeklerinden güzel bir kokulu bir çiçek — kokusu Duydum, sevgilimin zülflerini öpmeğe fırsat bulmuş idim. Çünkü biz ay karanlığında idik.» [Sevgilinin siyah saçlarından dolayı]

Bu zat hakkında daha uzun söz söylemeğe lüzum hissetmiyoruz. Yalnız şuna işaret etmek isteriz ki bunun hal tercemesini zikretmiş olan Tetimmetülyetime تمتة البيتة sahibi Sealebi 429 da vefat etmiştir. İbni Hassul ise asıl bundan sonra şöhret almış ve fazileti daha ziyade Selçukiler devrinde şayi olmuş idi.

Kendisinin yine İbni Hassul namını taşıyan bir amca zadesi vardır ki bunun adı Evhadülmülk Ebu Tahiril Hüseyin bin Ahmettir.

İbni Hassul'ün hal tercemesi hakkında buraya kadar olan nakillerimizi kâfi görüyoruz. Bu bapta son olarak Bindârî'nin muhtasarı olan Zübdetülnusre ve Nuhbetülnusre زبدة النصرة ونجبة العصرة sahibi İmâdi İsfehânî'nin bu zatın ahvaline dair bazı malûmat vermiş olduğunu söyleriz.

Asıl hal tercemesi kendisinin fazilet ve kudretinin timsali olan bu eseridir. Bu risalesi bize İbni Hassul'ün ihticaclarının nekadar kuvvetli olduğunu ve kaleminin nekadar yüksek bulunduğunu gösterecektir.

— 3 —

SÂBİ VE İBNİ HASSUL

ETTAC'Yİ TENKİT

Tarihî hakikatler ve tarihî vak'alar ve hususiyle siyasi meseleler vukuları esnasında birtakım ahvalin müdahalesi ve şurut ve zurufun ihatası altında bulunduğundan sahih surette görülemez. Binaenaleyh çok zamanlar tarihî vak'aları yaşıyan muasırlara itimat bizi hataya sevk eder. Tarihî hakikatler —sathından aktığı görülmiyen, alttan akan nehirler gibi— derin ve gizli yollar ile intişar eder. Tarihî haberler ilmi seyahatler, hac ve ticaret yollarıyla, başkalarının lisanlarıyla yayılır ve bunlarda da muhtelif temayüller âmil olduğundan tarihî haberlerin tebliğleri de muhtelif

[4] Büstani'nin Dairetül Maarifi c. 1, s. 445.

tarzlarda olur. Bunlar içinde itimada şayan olanları kendilerine vusuk ve itimat edilecek zatların verdikleri haberler içinde nâkiller tarafından nazarı tetkik ve tenkitten geçirilmiş olanlarıdır.

Eğer elimizde bu tarzda vesikalar ve tarihi haberler olmya idi birçok haberler ya ölmüş veya türlü türlü teşevvüslere uğradılmış olur idi. Aynı zamanda müstebit hükümdarların zulüm ve şiddetleri ve tazyıkları ve bunların hükümetlerinin uzaması da haberlerin mahvolmasına ve teşevvüşe uğramasına sebep olur.

Böyle umumî hatlar üzerinde meşgul olmayarak maksadımızı söyliyelim:

367 (977) de Adududdevle Bağdada gelince Sâbi'nin yazmış olduğu mektuplarından dolayı kendisine hiddet ederek hapsedirmiş ve şefaatchiler: «Kendisi emir kuludur. Bunu siz affediniz. Eğer siz dahi kendisine kendi atası aleyhinde olarak yazı yazmasını emretmiş olaydınız ona da muhalefet edemez idi» gibi sözler söyliyerek ve faziletini ileri sürerek Sâbiyi ölümden kurtarmışlar idi. Fakat ona da Âli Büveyh'in tarihi ve measiri hakkında bir kitap vücude getirmesini Adududdevle bu affü itlaka karşı şart koşmuş idi. [1] Adududdevle'nin Sâbi'yi hapsedirmesi Bağdada geldiği yılın Zilkadesinde vaki olmuş idi. Sâbi'nin mevkii malûmdur. Kendisi inşaada dünyada teklerden idi. Sahib bin Abbat [2] ile bunun arasındaki mukayesede şöyle denilmiştir.

«Sahib Abbat: istediği gibi yazar!.. Sâbi istenildiği gibi yazar!..»

Edebî nesirde kendisi üstat olduğu gibi aynı zamanda şairdir. Divanül inşa riyasetinde ve vezaret işlerinde vezir Ebu Muhammedil Mühellebi'ye niyabet eder idi. Halifeye ve Muizüddeve bahtiyara da kâtipliği vardır. 349 (960) da Divanı resail riyasetine geçmiş idi.

Mahbeste Beni Büveyh'e dair olan Kitabüttacisini telif başlamış idi ki İbni Hassulün tenkitlerine uğrıyan kitap budur. Sâbi bu kitaptan itmam ettiği cüz'ü Adududdevle'ye gönderir Adududdevle de bunun içinden bazı yerleri çıkarır ve bazı noktalar ilâve eder idi. Adududdevle'nin arzusu ve tay ve ilâvesi suretiyle kitap

[1] Yakut, İrşadül Erib.

[2] Rüküddeve'nin oğlu Müeyyedüddeve Ebu Mansur bu zata Essahib - arkadaş diye hitap ettiğinden buna vezirliğinde Essahib deniliyor idi. Bundan sonra vezirlere sahip denilmek âdet oldu. Gayet âlim, edip ve asil bir zat idi. 326 (937) de doğmuş 385(995) te Rey de ölmüş ve cenazesi İsfahana nakledilmiş idi.

tamam olmuş ve Adududdevle'ye gönderilmiş ve kendisine bu kitap bir haftada okunmuş idise de bundan sonra yine tamam bir yıl Sâbi'yi hapiste bırakarak 371 (981) yılının Cemazievvelinde ıtlak edilmiş idi.

Hapiste bu kadar kalmasına sebep olmak üzere derlerki:

Dostlarından biri kendisini mahpeste ziyaret ettiği vakit tebyiz ve tesvidle meşgul olduğu bu kitabın ne olduğunu sormuş; kendisi de buna cevap olmak üzere: «kitabet kuvvetiyle süslemeye çalıştığım birtakım batıl nesnelere ve birbirine çatmaya uğraştığım bir çok yalanlar!..» demiş olmasını Adududdevle duymuş ve bundan dolayı kızarak hapsini uzatmış idi.

Sâbi'nin hapsinin uzamasına bu sözü sebep olmuş olsun, olmasın ve kendisi bu sözü ciddi veya alay tarzında söylemiş bulunsun veyahut bu söz aleyhinde olanlar tarafından kendisine isnat edilmiş olsun her halde şu muhakkaktır ki bu söz onun ağzından şüyu' bulmuştur.

Ettacı böyle bir hava ve muhit içinde yazılmış ve şöhreti afakı tutmuş olan sahibi muktedir kâtip bu elim vaziyette bırakılmış idi.

Kalemiyle her vadide emsaline tefevvuk etmiş olan bu zat acaba müverrih sayılabilir mi?.. Ve acaba kendisi hakkında söylenmiş olan: «istenildiği gibi yazmak» vasfının üstünde bir kudret gösterebilir mi?..

Yoksa yalnız muhtelif arzu ve mevzuları yazmaktan ve bunları temsil etmekten ileri geçemiyen resmî bir kâtip midir?..

İbni Hassul bu eseri ele alarak müessirinin vaziyetini ve bunun ne gibi sebepler ve âmiller sevkiyle yazılmış olduğunu göstermiş ve zayıf noktalarından eseri, müstesna teşkil edecek bir tarzda, cerh ve tadil kaidelerinden ayrılmıyarak ilmî bir surette tenkit etmiştir ki bu tenkit bize siyasî tefevvuk ve saltanatı elde etmek için birbiriyle uğraşmış olan iki mütebayın unsur, Türk-Deylem arasındaki mücadeleyi göstermektedir.

Bu iki unsur arasındaki mücadele, Âri'ler ile Samî'ler ve şark ve garp unsurları arasında görmekte olduğumuz mücadeleye benzemektedir. Her taraf kendi hesabına söz söyler ve kendi tarafını tutar. Kendi cinsiyet ve saltanatını ileri sürer. Bunların aralarını fasledecek vakıa mutabık kuvvetli vesikalar ve bitaraf tenkitler ve vakayi ve hâdisatın şahadetleridir.

Her hangi iki taraf arasında cereyan eden mücadelenin saiki daima yalnız bunların birbirlerine karşı duydukları düşmanlık

hisleri değildir. Milliyet ve nesep müfaherelerinin de bunda tesiri vardır. Bu milliyet meselesi bugün en esaslı meselelerden ve en hassas noktalardan biri olmuştur. Binaenaleyh soğuk kanlılık ve itidal üzere bu mevzularda yazı yazabilmek bugün için mümkün değildir.

Sâbî bu eserinde evvelâ Büveyhî'ler tarafından ilmi silâhlar ile müdafaada bulunmak istemiş ve bunlara dair fazail ve menakip zikrelemiştir. Bu medihagûluk Sâbî'nin kendisinden bitmemiştir. Bunun torunu Tuhfetülvüzerâ تحفة الوزراء sahibi [1] Hilal bin Muhassin ve bunun oğlu Rusumül Hilâfe رسوم الخلافة [2] ve Devleti Büveyhiye sahibi Muhammed bin Hilâl de bu yolda devam etmişler ve bu ailenin cediti olan Ebu İshakussâbî'nin başına gelen felâket oğullarına kâfi bir ibret olmamıştır.

Sâbî'nin Ali Büveyh hakkında yazmış olduğu bu eser ortaya çıkınca İbni Hassul bunu reddetmeyi ve kalem kuvvetiyle bâtılın hak suretinde gösterilmesine hücum ile bunu yıkmayı kendisine vazife bildi.

Bugün bu iki hükûmetin ikisi de [Selçukîler-Büveyhîler] ortadan kalkmış ve ikisi de yalnız bir tarihten ibaret kalmıştır. Önümüzde yalnız hakikat vardır. Hakikati kabulden başka gidilecek bir yol yoktur. Bu veya o hükûmetin taraftarı olmak için bugün bir sebep kalmamıştır.

Ben, İbni Hassulün bu risalesinden nakledeceğim şu birkaç cümle ile bu mukaddimemde Ettacî hakkında bir fikir vermiş olacağımı zannetmekteyim :

İbni Hassul Kündürî namiyle maruf vezir Amidülmülk'e hitaben şöyle söylüyor :

«Sâbî'nin hayatını kurtarmak maksadiyle yazmış olduğu Ettacî, namiyle maruf kitabını ve bunun yazılışındaki güzellikleri ve bunda Deylemilerin evailine dair verilen malûmat ve bunlar tarafından teşkil edilmiş olan hükûmetin ve bunların muharebelerde ihraz eylemiş oldukları muvaffakiyet ve muzafferiyetler hakkındaki sözleri beğendiğini söylüyorsun. Allah senin ömrünü uzun eylesin!..»

[1] 359 (969) da doğmuş ve 448(1056) da vefat etmiş idi. Ömrünün son günle rinde islâm olmuş idi. *Mütercim*

[2] Bu müellif bu eserini halife Elkaim Biemrillâh zamanında yazmıştır. Bunun yegâne nüshası Ezher'de bulunmuştur. Bazı yerlerinde kazıntı ve kesiklik vardır. Darül Âsaril İrakıye kütüphanesinde istinsah edilmiş bir nüsha vardır. Bu eser; İraka müteallik tarihi eserlerin en mühimlerinden ki bunu Irak heyeti ilmiyesinden üstad Fâzıl Tacii Maruf Pariste bulmuştur.

«Bu eserde istihdaf olunan gaye; Adududdevle lakabını taşıyan kimseyi sena etmek ve her ne suretle olursa olsun onu uçurmak ve onun kemal noktasına yükselmiş olduğunu söylemektir ki, bir muarızın muaraza etmesinden emin olan ve bir münakaşaya uğramıyacağını bilen kimsenin hiçbir kaydü şarta riayet etmiyerek sözü uzatması gibi bu kitapta da söz uzatılmış ve hakku batıl ve yalan ve doğru birbirine karıştırılmıştır.»

Şu birkaç cümle bütün kitabın mahiyetini bize kısaca bildirmiştir.

İbni Hassul kendi risalesinin başında :

Böyle bir yola gitmekten ve yalan dolandan ve mira ve riyadan ve havaya uyup bilmediği şeyleri söylemekten Allaha sığınmış ve aynı zamanda söylediği sözlerde sıtk ve savap yolunu takibe muvaffak olmasını Allahtan temenni etmiştir ki, bu dualariyle hakiki bir müverrihin ne gibi sıfatları haiz olması lâzım geldiğini söylemiş ve yalancı olan kimselerin bir müverrih olamayacaklarını ve yalanın tarihe giremeyeceğini bildirmiştir.

Bundan sonra yine birkaç cümle ile Sâbi'nin bu girdiği yola bir zaruret saikasıyla girmiş olduğunu söyliyerek eserinin bir uydurmadan ibaret olduğunu ve kendisinin bu uydurmaya mecbur bulunduğunu söyliyerek eserinde bir hakikat olmadığını teyit etmiştir :

«Şunu da söylemeliyim ki Sâbi bu hareketiyle levm edilmemelidir. Kendisi bu harekette mazurdur. Çünkü Adududdevle bunun hayatına kıyacak idi. İçinde Sâbi'ye karşı bir kini var idi. Adududdevle muzaffer olup vaziyete hakim olunca Sâbi kendi canının korkusuna düştü. Canını Adududdevlenin elinden kurtarmak için bu kitabını yazdı.»

İbni Hassul şu sözleri dahi söylemektedir :

«Sâbi'nin bu kitabında Adududdevle hakkında söylemiş olduğu vakıa mutabık olmıyan evsafı Adududdevle kabul etmemeli idi. Bu müellif Adududdevle'nin nesebinde ortaya bir mugalata attı. Kendisinin gaddar olmasına rağmen ona vefa atfetti. Facir ve fasık olmasına rağmen ona takva isnat etti.»

Bundan sonra Sâbi'nin Âli Büveyh'i araplardan Beni Dabbe' نخی ضبه den addetmesini ve böyle yalandan bir nesep uydurmasını tenkit ederken Ali Büveyh'i tarif etmiş ve bu münasebetle umumiyetle Türklere ve Selçukülere intikal ile bunların mevkilerini göstermiştir. Kendisi fikirlerini sarıh ifade eden ve davalarını ispat için gayet kuvvetli deliller getiren bir müverrih ve kâtiptir. Türklerin

fazail ve measirini ve bunların islâm dinine etmiş oldukları hizmetleri söylemiş ve bu bapta başka bir kimseye söyleyecek bir söz bırakmamıştır.

Bu kitabını İbni Hassul Amidülmülk'e takdim etmiş ve bunu Tugrul Bey'e okumasını kendisinden reca eylemiş idi. Eserin mevzuu tarihidir. Müessiri büyük bir akıl sahibi kudretli bir ediptir.

Bizi bu eserde alâkadar eden cihet o zamanki hakiki hali tesbit ve tarihî tenkitler ve bunların ne derecelerde kabule şâyân olduklarını ta'yın olup mücerret tenkit veya mücerret methü sena değildir. Bunun için yalnız muhakemeye ve sözlerin ehemmiyetine bakıyoruz. Ve söz vardır ki hakayiki bize görmekten daha iyi bildirebilir.

İbni Hassul tenkitlerinde hiçbir inhirafa uğramaksızın hakikatı istihdaf ettiğini söylemekte ve bunu şu yolda ifade etmektedir:

«Ben sana; Tanrının izniyle; onunla olan muhakememde kendi aleyhime de olsa haktan ayrılmadığımı izah etmek ve bu bapta en vazih hakikatlere istinat ettiğimi bildirmek istiyorum.»

«Müverrihlerin hepsi bilir ve söylerler ki Deylem ile Ciyî kendi mahal ve meskenlerinde ve şehir ve kasabalarında bu namda iki fırka idiler. Bunların Dabbe ضبة kabilesinden oldukları asla işitilmiş değildir. Ve ne islâm devrinde ve ne ondan evvelki cahiliyet devrinde Dabbe ضبة kabilesinden bir kimsenin onların diyarına intikal etmiş olduğu da duyulmuş şeylerden değildir.»

«Bu kabilenin bir musibete uğrıyarak vatanları olan Irak, Şam ve mağrip cihetindeki arap adalarından muhacerete mecbur olmuş oldukları da vaki değildir. Sâbi; bunları Dabbe ضبة kabilesinden değil; eğer bir yol bulabile idi Kureyş kabilesinden yapacak idi. Halbuki Araplar ile Acemler arasındaki nesebi mübayenet cümlelerinin malûmudur.»

İbni Hassul bu arada Deylemlerin asıllarına dair mühim malûmat vermiş ve onları başka bir yerde görülemiyen mükemmel bir surette tarif etmiştir. Türkleri de böyle mükemmel bir veçhile bildirmiştir.

Bundan sonra edep, felsefe, siyaset te birinci derecedeki ricalden sayılan vezir Amidülmülk hakkında tavsifatta bulunmuş ve bunu her fende teklerden addetmiştir.

— 4 —

HULÂSA VE HATİME

Yukarıda yazdığımız yazılardan anlaşıldığı veçhile Sâbi ile İbni Hassul'un gayeleri ayrıdır.

Sâbi hayatını kurtarmak için eserinin her cümlesinde canbazlık yapmış ve her kelimeyi siyaset lisaniyle yazmıştır.

Bu hareketiyle Adududdevle'yi memnun ettiği gibi edebî kudretiyle de eserini okuyan kimseleri memnun ve mahzuz etmiştir. Siyasetinin, hususî maksatlarını kabul ettirmek ve gayelerine vasıl olmak için yegâne vasıtası hitabet ve belâğattir.

Sâbi'nin bu eseri zamanın elinden kurtulmuş ve bugüne kadar mevcut bulunmuş olsaydı, elimizde en eski tarihi mercilerden biri olacak ve ondan iktibaslar yapılacak idi. Her hangi bir eserin şâyi olmasıyla iktifa olunmamalıdır. Yalnız yoliyle yapılan tenkittir ki hakikatin yüzünden perdeyi kaldırır. İbni Hassul'ün; Sâbi'nin hükümet hizmetinde bulunan bir adam olmasını söylemesi ve binaenaleyh yazdığı eserde kaleminin serbest olmadığını zikretmesi bu eseri en acı bir surette tenkide kâfidir. Şu muhakkaktır ki her kavmin kendisine mahsus takdire şâyân hasletleri vardır. Muhtelif kavmiyyetler medeniyete etmiş olduğu hizmetler ile ölçülmelidir. Yoksa her hangi bir kavmin meziyeti karşısında diğer kavmin de bazı meziyetleri olabilir. Kavmiyyet insanların yekdiğerleriyle tearüf ve içtimalarına vasıta olmalıdır. Kavmiyyet taassubıyla ortaya beşeriyet arasında adavet tohumları saçılmamalıdır. Her bir terakki hattı üzerinde bütün milletler yekdiğerlerine tekarrüp için vesileler icat etmelidirler. Bir kavmin mücerret şu veya bu millete mensup olması adavet tevlit etmemelidir. İslâm nazarında kavmiyyetler muhteremdir. Bunlara hiçbir taarruz yoktur. Bu; kavmiyyetlerin muhterem olması esasını kabulünü kardeşlik için sebep kılmıştır. İnsanlar arasında adavet; yalnız ma'kul ve makbul esbaba istinat ederse kabul olunabilir.

Sözü ne kadar uzatacak olursak uzatalım; netice şu olacaktır:

İbni Hassul'ün bu risalesi tarihi, edebî ve içtimai noktalardan ehemmiyeti haiz ve itinaya lâyiktir.

Müellif bu risalesinde; Sâbi'nin muhtelif arzuları yerine getirmek mecburiyetinde olduğunu ve binaenaleyh kitabet ve inşa kuvvetiyle bunları telif ederek tarihinde ilim ve hakikat için değil yalnız fantazi için çalışmış olduğunu ispat eylemiş ve eseri bir darbeye sifra indirmiştir.

Tarihi tenkitler ile cerh ve tadil kaideleri üzerinden giderek eserin zayıf noktalarını göstermiş ve noksanlarını tesbit etmiş ve ihtiva ettiği mebahisi tarih ile tekabül ettirerek tashih ve tadil eylemiştir. Nazirsiz bir kudretle bahis ve tetkikinde muvaffak olan bu zat bize tarihin hiçbir tagyire uğratılmaksızın yazılması lâzım

geldiğini ve mavaka' olduğu gibi yazılıp tarihin cereyanının inhirafa uğratılmaması şart olduğunu bildirmiştir.

Bu eser ile biz ; bizimle yaşamış ve mukadderatı bize bağlanmış ve bizimle beraber aynı havayı teneffüs etmiş ve aynı akaidi taşımış olan Türklerin bir safhasını öğrenmiş oluyoruz ki, bunu öğrenmek ve Türkler ile diğer kavimler arasındaki diğer esaslı farkları bilmek bugün yapılmakta olan içtimaiyyat ve psikoloji'ye dair olan tetkikattan daha az ehemmiyetli değildir.

Bu kadar ile iktifa ediyorum. İşlere hakim olan Tanrıdır.

Avukat ABBASÜLAZZAVÎ (Bağdat)

İBNİ HASSUL'ÜN RİSALESİNİN TERCÜMESİ

RAHMAN VE RAHİM OLAN TANRININ ADI İLE....

*Hamd; Âlemlerin Rabbi olan Tanrıya mahsustur. Tanrı;
Efendimiz Muhammede ve onun bütün âline salât eylesin.*

Mürai müverrihin kötü sıfatlarından Tanrıya sığınmak. Ya Allah! Ben sözün ve işin ve yanlışlığın ve yaramaz sözlülüğün ve ayak kaymanın ve sürçmenin ve eğriliğın ve yalanın ve öfke ve kinin ve haksız yere bir kimsenin sözüne muaraza etmenin ve mürailiğın ve utanmazlığın fitnesinden sana sığınırım.

Ve heva ve hevesin âfetinden ve hırsın tahâkkümünden ve iyice bilmediğim ve tamamiyle ihata eylemediğim ve güzelce anlamadığımı nesnelere hakkında haber vermeğe kalkışmaktan da sana sığınırım yarabbi!..

Ve yine; içinden çıkılış güç olan şeylere dalmaktan ve dert ve belâsı uzayan işlere sataşmaktan ve din ve mürüvvetçe günâh olan nesnelere dikkat sarfetmekten ve neticede insanın üzerine levh ve mezemmet celbeden şey'e hücum etmekten sana sığınırım yarabbi!

Faziletli müverrihin sıfatlarına nail olmak ve ismet ve tevrika mahar bulunmağı temenni.

Ey Allah! başladığım ve bitirüp yeniden başladığım ve yapıp muhkem kıldığım işlerde ve yapmalarda senden tevfik ister ve ismet talep eylerim. Ve hikâye ve irat ettiklerimde doğruluk ve meydana koyduklarımda ve koymadıklarımıda emniyet celbetmek ve hikâyet ve rivayet ettiklerimde hakka isabet eylemek isterim. Tâki maksadım insaf ile hareket olmağa rağmen zulüm göziyle bakmış ve matlabım kimsenin aleyhinde veya lehinde bulunmamak olmakla beraber tecavüz ve taaddi terazisiyle tartmış ve ahretini dünyasına satmış ve heva ve hevesine uyararak doğru sözü bırakıp eğriliklere sapsmış ve haksız yere bir kavmi olduğundan az göstererek başka bir kavme yaranmağa kalkışmış ve hazırlara uymuş olmak için gaiplere hamle etmiş ve kendilerinden menfaat beklenen dirilerden ümitler umarak ölüleri küçültmüş olmıyayım!...

Bu türlü hareketler; vicdanları pâk olan zatlarca mezmum olup ayak sürçme kabilinden [hata etmek] ve alçakca zaferlerden ve acizden istifade demek olan zebunküşlüklerden sayılır ki bu gibi işlere ancak dindarlığı zayıf olan kimseler ve doğru yolu bulamayıp cehalet ve nadanlık içinde yuvarlanan ve kadrini tecavüz etmiş ve haddini aşmış olanlar cevaz verirler.

Sen — Allah sana ömürler versin — İbrahim bin Hilâlissâbinin Ettacî [1] namıyla maruf olan kitabını ve bunun yazılışındaki güzellikleri ve Deylemlerin ensab ve ahbarını istikra edip birer birer anlatmasını ve bunların devletlerinin başlangıç ve esbabını bildirişini ve bunların muharebelerde ihraz eylemiş oldukları muzaferiyet ve muvaffakiyetleri hakkındaki sözlerini beyendiğini zikr ediyorsun!.. Ve bunların izhar etmiş oldukları mefahir ve meâsirlerini ve saadetin envana mazhariyetlerini ve düşmanlara karşı muharebe meydanlarındaki çarpışmalarını ve zaman ve akrana hâkim olduklarını yazdığını söylüyorsun ki, bütün bu sözleriyle onun istihdaf ettiği gaye Rüküddevle'nin oğlu Adududdevlenin [2] methü senasında bulunmak ve onun hakkında bildiği ve bilmediği şeyler ile onu göklere uçurmaktır. Bu hususta o kadar ileri

gitmiştir ki Allahtan başkası için mümkün olmıyan kemali bile onun hakkında iddia etmiş ve Peygamberlere, hususiyle bizim Peygamberimize has olan i'cazı ona isnat eylemiştir. Bir muarızın muarazasından emin bulunan ve bir münakaşaya uğramıyacağını bilen kimsenin hiçbir kaydü şarta riayet etmeğe lüzum hissetmeksiz sözünü uzatması kabilinden sözünü uzatmış ve hakkı batılı ve yalanı ve doğruyu birbirine karıştırmış olmakla müsamaha ile muzayaka ve teşdit ile müsahale bu kitapta birbirine karışmıştır.

Hayatıma yemin olsun ki bu zat böyle hareket etmekte mazurdur. Binaenaleyh levm ve takbih edilmemelidir. Çünkü Aduddevle tarafından hayatına kastedileceğini haber almış ve bir

[1] Deylemi devletine ait bir tarihtir. Müellifi 384 (994) te vefat etmiş olan Ebu İshak İbrahim bin Hilalissâbidir Adududdevle namına telif etmiş ve onun (Tacülmille) lakabına nisbetle Ettacî adını vermiştir. İbresi belîğ bir kitaptır. İbni Halligân bu kitabı zikretmiş olduğu gibi bu kitabın ismi Keşfüzzununda dahi görülür.

[2] 367 (977) de Bağdada geldiği vakit Halife Ettayilillah kendisini (Adududdevle) ye ilâve olarak Tacülmille (Eddevle) lakabıyla telkip etmiştir. İlk defa iki lakapla lakaplanan kendisidir. Rusumu Darülhilafe, رسوم دارالخلافه s. 144. Bu kitapta Adududdevle Bağdada girdiği vakit kendî hakkında icra olunan merasime dair malûmat vardır. S. 120 - 131.

anda bütün saadetlerinin mahvedileceği tehlikesi altında ezilmekte bulunmuş idi. [1] Bunun sebebi de Aduddevle; kendisinin amca zadesi İzüdevle Bahtiyarı sıkıştırmak için farstan Bağdada yürümek ve buna Bağdatda rakip olmak ve onu Bağdatdan çıkarmak istediği vakit Halife Ettayi tarafından Aduddevleye hitaben Sâbi'nin yazmış olduğu bir cümle idi ki bu cümle Aduddevle'ye çok ağır gelmiş idi.

Sâbi bu yazısında Aduddevle'ye emir ve nehde bulunmuş ve Rüküddevle zamanında aralarında geçen bir maceradan dolayı kendisine itap etmeği fırsat bilmiş idi.

Bu yazıda Aduddevle'nin Sâbi hakkında kinini davet eden cümle şudur:

«Biz; İzüdevle'ye Şahinşah lakabını verdik. Ona müsavat iddia etmek sahasından çekil!!...»

Aduddevle bu cümlelerin kendisine yazılmasından Halife Tayillillahın ve İzüdevle'nin bir sun'u tesirleri olmaksızın Sâbi'nin kitabet sanatı saikasıyla böyle bir cümle yazmayı tercih etmiş ve bu cümleyi sırf kendisi intihap eylemiş olduğuna hüküm vermiş idi.

Aduddevle tamamiyle muzaffer olup İzüdevleyi öldürttüktan sonra Sâbi kendi canının korkusuna düştü.

Bu hükümdarın merhametini celbederek vukuu muhakkak olan helâke uğramamak ve bu hükümdarın pençesinden ve azı dişlerinden kurtulmak için bu kitabı tasnif etti.

Ölümden kurtularak hizmete alındıktan sonra bu bapta: azı çoğaltmak, çoğu azaltmak ve eksiği tamamlamak, tamamı eksiltmek ve övmek, kınamak ve buhl etmek semahet göstermek ve uçmak, konmak ve parlamak, sönmek suretleriyle sözü uzatmaktan çekinmedi. Aduddevle'ye yakışan; kendi nefsinde bir eseri bulunmayan ve hiçbir vechile kendisinin istihkakı olmıyan medhleri kabul etmemek ve nesebi hakkında yapılan mugalatayı bir akıllı adam olmak sıfatıyla reddetmek idi.

Gaddar olduğu halde kendisinin vefalı olduğuna şahadet edilmesini ve fâcir olduğu halde takva sahibi gösterilmesini ve kendisinde hilimden bir eser bulunmadığı halde hilm ile vafedilmesini ve gömleğini sırtından çıkarmış iken gayret ve hamiyet ile tavsif edilmesini reddetmek kendisinden beklenir idi. Bunları Aduddevle kabul etmemeli idi.

[1] Adud-el-devle kendisini File ezdirerek öldürmek azminde idi.

Müellifin mesleği. Ben; onunla kendimi muhakemede insaftan ayrılmadığımı ve en vazih hakikatler ile istişhad eylediğimi ve davalarımı isbat için en kat'i deliller getirdiğimi sana - Allahın izniyle - izah ve isbat edeceğim.

Deylem ve Cil ve bu ikisinin kolları. Müverrihlerin haber verdiklerine göre bunlar; kendi maruf yerleri ve meşhur yurtlarında ve asli vatanlarında iki fırka idiler. Cil'in [1] birçok dallar ve budaklara ayrılan kabileleri ve şube ve neveleri var idi.

Deylem; İstaniye ve Lanciye namlarıyla iki fırka idi. İstaniye; Deylem diyarının dağlar ve kalelerinde ve sarp yerlerinde otururlar. Bunların başlarındaki valileri bugüne kadar Vehsudaniye [2] dir.

Deylemde Lanciye ve Cüstaniye. Lanciye sahralarda ve ovalarda sakin olurlar. Bunların padişahları Cistaniye [3] idi bugün de öyledir. Bunlar alevî dâilerin mesaisiyle islâm dinini kabul etmişlerdir.

Deylemilerin çoğu Şii- Bu dâiler bunların içlerine girmiş ve kendilerini Allahın dinine ve Peygamberin sünnetine ve Ali bin Ebi Talib'in imametine ve onun diğer sahabeye tafdil olunmasına davet eylemiş idiler. Bunun için bunların çoğu Şiadandırlar. Hanefiler ve Şafîilerden bazı âlimler dahi bunlar ile ihtilât etmiş olduklarından bunların az bir kısmı Sünnî mezhebi üzeredirler.

Cil'in çoğu Sünnîdir- Cil'de sünnilik galiptir. Çünkü bunların islâm dinini kabulleri kadimdir.

Deylemde Teşeyyu galiptir. Çünkü bunlardan islâm edilmişlerdir.

[1] Burada müellif bunların kabilelerini saymadı. Cüveynî Cihanküşa'sında bunların şehirleri ve eski emaretleri hakkında mühim malûmat vermektedir. Kadiriyye tarikatının müessisi Şeyh Abdül Kadiri Cili bu Cile mensuptur. Evliya Çelebi de bu zatın Kerkük livasına tâbi Iraktaki gil'den olduğu görülür.

[2] وھسودانیہ Zal ile.

[3] Müverrihler; Deylemin kabileleri hakkında bu izahatı vermiyorlar. Müelliften Cistaniye ve Vehsuzaniye'nin bunların padişahları olduklarını öğreniyoruz. Tarih ve Coğrafya kitaplarında bunlar hakkında malûmat vardır. Bu malûmatın bir kısmı Seyyid Ahmet Küsrevî'nin (Şehriyârânı günnam) adlı eserinde görülür. Bu zat; bunlar için bir silsile icat etmek istemiş ise de muvaffak olamamıştır. Bu eser ortaya çıktıktan sonra Seyyidi Ahmet Küsrevî'nin mesaisinin boşluğu bütün bütün anlaşılmalıdır. Burada görüldüğü veçhile Vehsuzaniye ile Cistaniye ayrı ayrı hükümdar silsileleri olup yekdiğeriyle aralarında saltanatı taksim etmiş idiler. Bunların birbirleriyle mezç olunmaları doğru değildir. Âli Misafirin de bunlardan birine ircaı mümkün olamaz. Binaenaleyh tarihi metinleri

Nasıriyy [1] tarafından islâm edilmişlerdir.

Eğer bunlar Dabbe بنی ضبة kabilesinden olsa idiler, Resulullahın mensup olduğu şecereye nisbetleri olacağından gerek sünni ve gerek Şii âlimler bunlara bu şerefi bildirir ve bu esalet ve necabeti onlara söyler ve onlar da harplarda düşmanlara karşı nesep-lerini bildirirlerken bu şereften uzak olan akranlarile karşı karşıya geldikleri vakitlerde bununla iftihar eder ve şiirlerinde bunu terennüm eylerler idi. Böyle bir hareket ne onların hatırlarına gelmiş ve ne kendilerinden böyle bir dava işitilmiştir.

Şiirlerinde, ve hutbelerinde cid ve hezellerinde buna dair bir sözleri bile yoktur. Bunların hiçbir reisine; Beni Dabbe بنی ضبة den bir kimsenin hicvedilmiş olmasının güç gelmiş olduğu vaki olmamış olmakla beraber onların her hangi bir mefharetlerine ehemmiyet vermiş ve bunların ayıpları tadat olunurken sıkılmış değildirler.

Beni Dabbe بنی ضبة kabilesi. Ve aynı zamanda ne cahiliyet ve ne islâm devrinde Dabbilerden birinin onların diyarına intikal eylemiş olduğu veya Beni Dabbenin başına bir belâ gelüp onları Irak, Şam ve magrip havalisindeki Cezairi Araptan çıkmağa mecbur etmiş bulunduğu vaki değildir. Çünkü bunlar; Muaviye bin Ebi Süfyanın himayesi altında rahate ermiş ve onunla beraber Osman bin affanın demini talebe iştirak eylemiş ve Ali'ye karşı muharebe etmiş idiler.

Bunun delili de onlardan birinin şu şiridir :

«Biz; yani eshabı cemelden olan Beni Dabbe İbni affan (Osman)ın ölümünün intikamını kargılar ile alırız. Bizim şeyhimizi (Osman) bize iade edin. Edin ki o bizim tarafımızdan ibcal ve ikram edilsin!...»

takrib etmekdeki fazilet ve iktidarları münker olmamakla beraber üstatlarımız Kisrevi ve Kazvini'nin tetkikleri de kâfi olmadığı anlaşılır.

Cüveyni'nin Cihanküşasına bakınız. C. 3, S. 432 - 445.

[1] Bu Nasiriye; Cüstaniye ve Vehsuzaniye ile muasır idiler. Bunlardan daii evvel namıyla maruf olan Hasan bin Zeyd ve daii sani olan bunun kardeşi Muhammed bin Zeyd ve daii sağır denilen Hasan bin Ali meşhurdurlar. Tarihlerde bunların vakıatı görülür. Toplu olarak Cüveyni'nin Cihanküşasında üstat Kazvini'nin verdiği malûmata müracaat edilebilir.

[C. 3, S. 43 ve müteakip] Deylemde bu zatların islâm dinini neşretmek hususunda göstermiş oldukları sayü gayret pek yüksektir. Elimizdeki metinde görülen izahat başka bir tarihte yoktur.

Sâbi ve Beni Dabbe. Sâbi'nin bu taifeyi (Deylemiler) Beni Dabbeye nisbet etmesi Beni Dabbenin çok ve karışık olmalarına binaendir. Bunlar; Kureyş, Temim, Tay, Kays, Handef ve Akkil kabileleri gibi nesepleri muhafaza edilmiş olan ve araplığın merkezini teşkil eden zümrelerden değildirler. Eğer Sâbi bir yol bulaydı; bunların Kureyşten olduklarını iddia eder ve bu suretle Adududdevle'nin imametini takrir eder ve hilâfeti ona temin eyler idi ki Adududdevle'de üzerinde bir eseri bulunmayan bu izzü şerefe istihkak kesbeder ve kendisinde hiçbir zerresi olmıyan bu mefharere nail ve vasıl olurdu.

Sâbi'nin ilk zulmü. Sâbi'nin bu kitapta ilk yaptığı zulüm bu vali (hükümdar) yi meçhul bir nesebe mensup kılması ve onu aldatılmış mevkiine getirmesidir. Sonra bu araba mensubiyet meselesini unutmış gibi görünerek onu Behram cuvra nisbet etti. Herkes bilir ki Araplar ile Acemler arasında nesepece mübâyenet vardır. Yalnız neseb ilmini bilenler bunların İbrahim Peygamberde birleştiklerini söylemektedirler. Acemler; söylendiğine göre İshak'ın oğullarıdır. Resulullah ise İsmail evlâdındandır. Kendilerinin [ben iki kesilmişin oğluyum..] buyurmaları bunun delilidir. Bu iki kesilmişin biri İsmail diğeri de kendi ataları Abdullahtır. Çünkü büyük ataları Abdülmuttalib oğlu Abdullahın kesilmesi ve fidye verilip kesilmemesi için kur'a çekmiş ve birçok deve mukabilinde kendisi kesilmekten kurtulmuş idi.

Sâbi'nin kavlince Deylemiler. Eğer Sâbi'nin dediği gibi Deylemiler Arap olurlarsa onların İsmail zürriyetinden olacakları iktiza edecek ve Resulullahın mensup olduğu şecereden hangi noktada ayrılan bir cede mensup bulduklarını öğrenmek ihtiyacı hasıl olacaktır. Eğer bunların mensup oldukları ced Resulullaha yakın bulunuyorsa o zatın o nisbette şerefi artacak ve Deylemler de o nisbette bu şereften hissedar olacaklardır. Resulullaha yakın olanların mefharet ve şerefleri bu yakınlıkları nisbetindedir. Ve hasebü nesepleri de o nisbette vazih ve asılları o nisbette belli olmuş olur.

Kureyş Resulullah ile Nadr bin Küttate نصر بن كنانة birleşmedirler. Bundan ötürü Peygamberimizin şu : « İmamlar; Kureyş kabilesinden olmalıdır..» sözleriyle bunlar; imamete müstahak olmuşlardır.

Abdi Menaf ve Haşim ve Abdülmuttalip oğulları Peygamberimizin en yakın akrabalarıdır. Ve Peygamberimiz : «Ben; Âtikeler

ve Fatımaların oğluyum!..» diye iftihar etmişlerdir ki bu Âtike Abdülmuttalibin kızı ve Fatıma dahi Abdi Menafın kızıdır.

Bu karabet ile Deylemlerin nerede ve ne zaman iftihar ettikleri olmuştur?!... Onlar; ne vakit böyle bir şerefın ucuna yapışmışlardır?.

Deylem kelimesi yalnız Anterenin muallâkasından olan şu Mısraında duyulmuştur:

“Devem Deylemin havuzlarından su içmekten nefret eder.

[1] زوراء تنفر من حياض الديلم

Firuz; araplara karşı açmış olduğu bir muharebede Deylemleri uyuz karga toplanır gibi toplamış ve bunları araplara karşı sevk etmiş idi.

Fürsün neseplerinin Âlimler ve nesep ilmini bilenler ve eski tarih-şubelere ayrılması. **ler** şunu söylemekte müttefiktirler ki hükümdarlar Feridun devrinde şubelere ayrılmış idiler. Feridun Dahhak'ı öldürüp bunun memleketlerini istilâ ettikten sonra Fariside Yurasef denilen bu Dahhâk hakkında Fürs arasında birtakım hurafat ve ebatıl deveran eder. Gûya bunun omuz başlarında iki yılan varmış. Bunlar acıkınca Dahhâk'ı ısırırlar imiş ve bunlara her gün ahaliden bir gencin beyni verilirmiş. Bu türlü şeyler akli başında olanlarca merduttur. Bu Dahhâk; zâlim ve insafsız bir cebbar hükümdar olduğundan ahali korkularından bunu böyle garip ve korkunç bir şekilde tasvir ve tasavvur etmişlerdir. Bu Dahhâk'tan evvel tarih zaptedilmemiş olmakla bütün haberler başı boş kalmış idi.

Sahih surette tarih Feridun devrinde başlar. Sahih surette tarih zaptolunmak dünyayı elde etmiş olan Feridun devrinde başlamıştır. — Tur, Selem ve İreç namındaki üç oğlundan her birine yer yüzünün bir tarafını vermiştir.

Seleme arap beldelerine varıncaya kadar Rum isabet etmiş idi. İreç'e bütün beldelerin en güzellerini havi olan dördüncü iklimin merkezi isabet eylediği bu iklimin merkezinin bütün beldelerin en güzeli ve eşrefi olmasının sebeplerini izah edecek olursak bu kitabın maksadından dışarıya çıkmış oluruz.

Türklerin cediti olan Tur maşrıktan şimale doğru meskûn olmıyan **Tur simal cihetini aldı.** yerlere kadar olan mahalleri aldı. Bu Tur Selem ile beraber olup İreç üzerine yürüdüler. Ve bunu yenip öldürdüler. Menuvçeh zuhur ettiği zaman İreç'in kanını dava ile hasmından intikam aldı ve kendisine miras kalan beldeleri elde ederek

[1] Mucem-el-büldanın Deylem maddesine ve Muallekalara bak.

oralara yalnız kendi hakim kaldı. Bugüne kadar Tur oğullarıyla İreç oğulları arasında adavet bakidir. Bu iki fırkadan biri diğerine galebe ile arada uyumuş olan adaveti zaman zaman uyandırmaktadırlar. Hususiyile Efrasiyab bu diyare yürüyüp buraları alt ve üst ettiği tarihtenberi bunların arasındaki adavet şiddetlenmiştir ki Efrasiyab bunları haraca bağliyerek istismar etmiş ve yirmi yıl buraya hüküm eylemiş idi. Keyhusrev ve Zâlim Rüstem (Rüstemi Zâl) nihayet kendisini mağlûp edip elinden memleketleri aldılar. Bu tarihtenberi bu iki cins arasında (İran ve Turan) adavet eksik olmamıştır. Daima bir taraf galip, diğer taraf mağlûp olarak aralarında harp devam ede durmuş ve bu harpler arapça ve farsce manzum ve mensur kitaplarda şerh edilmiştir. [Şehnâmenin en parlak parçası siyavuş'un intikamını almak için Rüstemi Zâlin ve diğer İran kahramanlarının Efrasiyabe karşı olan cenk ve cidallerini tasvireden kısımdır.]

Türklerin nesebi. Bu kitabı yazmaktaki maksatlarımızdan biri, Türklerin neseplerini göstermek ve onların şanı büyük bir hükümdarın oğulları olduklarını söylemektir ki bu, galip bir saltanat sahibi olan hükümdarın ve bunun oğullarının etrafa saldıkları korku saikasıyledir ki İranşehirde görülen bunca kaleler yapılmış ve nihayet Türkler bu kalelere malik ve vâris olmuşlardır.

Selemoğulları - İskender. Selem oğulları olan Rumlardan İskenderi Zülkarneyn dahi İranşehire sahip olmuş ve veziri Aristonun tedbirleriyle bunlar ikiyüz sene kadar burayı ellerinde tutmuşlardır.

[Muhakkak ki bu; onun hürmet etmekte olduğu din ve aynı zamanda; öldürmüş olduğu bir kimseye mukabil kendisinin öldürülmesi icap eden her hangi bir kimseden başka bir kimsenin haksız yere kanının dökülmesini meneden akılı karşısında yanlış bir rey olur.] [1]

[Sonra o kadar beşeri ihtiva eden biladın çabuk yetişen ekinleri nasıl biçilir?..!]

Buradaki beldelerin insanlar arasında taksim olunması ve onların muhtelif mertebe ve tabakalarına müsavi surette verilmesi ve

[1] Kavs içine aldığımız bu cümlelerin bundan evvelki cümle ile bir irtibatı olmadığından arada bir eksiklik bulunduğu görülmektedir. *Mütercim*

bu suretle onların hudutları üzerinde yekdiğerleriyle uğraştırılmaları muvafık bir tedbir olacağından öyle yapıldı] [1]

Bunların riyasetlerine İskender ve ondan sonra onun zürriyetinden ve akrabasından olan kimseler geçtiler. Ve bu tedbir sayesinde Rumlar ikiyüz yıldan ziyade İranşehire malik kaldılar. Ve bunlara mülükü tavaif denildi.

Erdişir bin Babek zuhur edince bu kaideyi bozdu ve bu tedbiri kaldırdı.

Erdişir bin Babek. Bu Erdişir; şecaat ve akıl ve tedbir ve teenni ve hasafet ve siyaset sahibi idi. Kendisinin neseben bir hükümdara ve maruf bir zata intisabı yoktu. Bunun için: «benim nesebim benden başlar, düşmanımın nesebi de kendisinde biter!..» demiş idi.

Erdişir aynı zamanda ahlak ve ilim ve marifet sahibi olmak gibi şahsi meziyetlere istinad etmeyen nesebler ile iftihar etmeği, vazetmiş olduğu siyasi kanunlar ile meneylemiş idi.

Kendisi islâm dininin zuhuruna kadar devam etmiş ve dünyaya hakim olmuş olan sasanîlerin ilk hükümdarı idi ki islâm bunların saltanatlarına nihayet vererek bunları söndürmüş ve bunlardan iman edenler müstesna olmak üzere diğerlerinin bütün şerefelerini sona erdirmiş ve kendilerini küçüklüğe mahkûm etmiştir.

Erdişir; ilk defa doğru siyaset takip etmiş ve adlû salâh ile hükmederek insanlara rıfk ile muamele eylemiş ve beldelerin üzerindeki ağır teklifleri kaldırmış olan hükümdardır.

Hazmü ihtiyatının neticesi olarak Türk hükümdarlarıyla daima iyi geçinmiş ve memleketinin bir çok yerlerinde bunlar ile hem-hudut olmaktan çekinmiş ve kendisine varis olacak hükümdarlara Türklerle karşı daima bu siyaseti takip etmelerini tavsiye etmiştir.

Türk Milleti. Şimdi Türklerin - müstahak olmadıkları vasıfları kendilerine vermeksizin ve aynı zamanda malik buldukları vasıfları kendilerinden nez' etmeksizin ve ne lehlerinde ve ne aleyhlerinde bir taassup ve taraftarlık eseri göstermeksizin ve onlara hoş görünmek ve takarrüp etmek gibi bir

[1] Yine kavis içine aldığımız bu cümlelerin de evvelki cümleler ile irtibatı bulunmadığı gibi, mana cihetiyle de pek doğru olmadığından arada bazı eksiklikler olduğuna hükümlenir.

maksat görünmeksizin - tabiat ve ahlaklarını ve hallerini ve yollarını ve cihetlerini zikrederim!..

Bizim bu kitabımız; mana ve lafızları; daha doğrusu göz kırpması ve göz uciyle bakmayı bile tenkit edeceklerini bildiğim zatlara arz olunacaktır.

Bütün şeriat ve mezheplerde ve bütün zaman ve mekânlarda nehyedilmiş olan riyadan Allahu taalâya sığındık.

Türklerin şecaatı. İnsanın nefisi natıkasının en şerif olan kuvveti şecaattır. Çünkü aile ve çoluk, çocuğa uzadılan el bununla def edildiği gibi, düşman ile de bunun sayesinde uğraşılır ve zafer bununla temin edilir. Düşmanlara mağlûp olmaktan ve hukuk ziyana uğramaktan insanı bu vasıf vikaye eder. Aşiret ve kavim ve kabile onunla korunur. Medhe şayan olan kıskançlık ve kimseye baş eğmemek ancak şecaat sayesinde icra edilebilir. Memleketler bununla zaptolunur. Yollar bununla muhafaza altında bulundurulur. Binaenaleyh biz de Türklerin bu vasıflarıyla başhyalım!.

Bütün milletler içinde cesaret ve şecaatca onlardan daha ileride olan ve büyük maksatları elde etmek uğrunda onlardan daha ileri gidebilen bir millet yoktur. Allahu taalâ onları arslan suretinde yaratmıştır. Yüzleri enli ve burunları basıktır. Bilekleri yoğundur. Yavuz yaratılıştadırlar. İçlerinde ince belli ve uzun yüzlü ve büyük gözlü olanları nadirdir. (Onların yiyecekleri gasb etmemeleri ve cürüm ve cinayetten imtina etmeleri de nadirdir [1]) Asker içinde bunlardan başka diğer cemaatlardan her hangi bir ferdin te'dip edilmesi o ferdin mensup olduğu cemaata göz dağı olur ve onların hepsini sindirir. Fakat, yalnız Türklerdir ki zecr umumî olmadıkça onlardan hiç bir kimsenin ve cemaatın gözü yılmaz.

Bunlar; bütün yiyeceklere eti tercih ederler. Ve bunu iyi pişirmeğe ve iyice yıkamağa riayet ve itina etmezler.

Bunlar ancak gasbedilmiş olan eti iyi bulurlar ve yalnız kapmak suretiyle elde ettikleri ette lezzet duyarlarki bu avcı hayvanlar ve kuşlar ve segirdici, atlayıcı arslanların âdetidir.

Bunlar; kırlara ve otsuz, ocaksız çöllere alışkırlar. İcabında az bir nesne ile günlerini geçirmeğe katlanırlar. Bunlar baskınlarında elde ettikleri nesnelere ile yaşamağı yaşayışın en güzeli ve en bolu sayarlar. Bunların kaçan bir geyiği ve bir yaban eşeğini avlamak için gösterdikleri tahammülün ve bu hususta katlandıkları

[1] Bu kavis içine aldığımız cümlelerin dahi elimizdeki arapça aslında bozukluk görülmektedir. Terceme takribidir. Mütercim

meşakkatin dereceleri yüksektir, o kadar ki yorulmuş ve takatleri kesilmiş zannoldukları halde; altlarındaki hayvanı sürmek ve dağların tepelerine çıkmak ve tehlikelere atılmak ve yolu izi belli olmıyan yerlere girmek hususunda bunlar ilk nişat ve neşvelerini muhafaza ederler.

Onların tabiatlarındaki şerefe ve himmetlerindeki büyüklüğe delâlet eder ki, islam dini her beldedeki muhtelif milletlerden olan müşrikler ve milletler ile gaza etmeği farz etmiş olduğu gibi onlardan olan kâfirler ile de gaza etmeği farz etmiştir. (?)

Onlardan esir alınanlardan hiç biri yeme, içme, giyme ve binmede efendisinden aşağı kalmağa razı olmaz.

Bunlar; başka kölelerin ve sebiy ve istirkak edilenlerin kullanılmakta oldukları ev süpürmek ve hayvanlara bakmak ve bunlar gibi küfür zilleti altında kalmış ve kendilerini kahr ve galebe eli yakalamış olan başka kölelerin yaptıkları işlerde kullanılamazlar.

Gerek Hindli ve gerek Rum ve gerek Ermeni veya bunlar gibi köle olan her hangi bir kimse olursa olsun biz; bunları gördük görelili ne kıratta olduklarını ve meydanda ne kadar seğirdebileceklerini biliriz.

Türk ancak asker kumandanlığına razı olur. Türk bağı çözüldükten sonra askere başbuğ olmak veya perdedarlık etmek veya bir fırkanın başına geçmek veya bir cemaate emir ve nehyde bulunmaktan başka bir işe razı olmaz onların bu hali kendi beldelerine hemhudut olan ve kendi diyarlarına bitişik bulunan Horasan'a mahsus değildir. Meselâ onların menşelerine en uzak yerlerden olmakla beraber dillerini hiç bilmeyen Mısırı alalım. Ve isterseniz Irakı alalım - ki arap, kürt ve Deylemlerden muhtelif sınıflara mensup askerleri ihtiva etmekle beraber buranın hükümdarı da Deylemi olup burada kadim bir asalet, ve kadr ve itibarları bulunduğunu iddia etmektedir [1] - Bununla beraber bunların hali hep böyledir. Halifeler ve Deylemden olan hükümdarlar Karnlarca bunların kendileriyle boy ölçüşmelerine ve hükümdarlıklarında kendilerine rakip olmalarına ve bunların yavuzluklarına sabru tahammül etmeğe mecbur oldular. Kendilerinde hiç bir zaman onlardan intikam almak ve onları sindirmek kudretini bulamadılar.

Bunların kadirlerinin yüksekliği ve büyüklüğü ve minat ve kuvvetlerinin derecesi hakkında Resulullahın:

[1] Metnin burasında dahi bir bozukluk görülmektedir. (bir asalet) diye terceme edilmiş olan kelimenin (intikam) diye tercemesi de mümkündür.

Resulun (3, a) Türkler «Türkler sizi bıraktıkları müddetçe siz de onları hakkındaki sözü. bırakın!...» Sözü kâfidir. Resulullah bu sözünü kendisinin buyurduğu veçhile: «siyah ve kırmızıya ba's edilmiş» ve nübüvveti bütün arap ve aceme şamil bulunmuş olduğu ve: «bütün insanlar ile islam kelimesi olan: [yoktur tapacak, tanrıdır ancak!..] sözünü söyleyip iman camiası altına girinceye kadar mukatele ile memur bulunduğu halde söylemiştir.

Bunlarda en garip olan şey; bütün gördüğümüz milletlerde hususiyle Cil milletinde hemen hemen kötülük umumî olduğu halde bunların içinde halis Türk olanlardan böyle bir ferd hiç bir kimse tarafından görülmüş olmamasıdır.

Bunların içinde sözlerinde ve işaretlerinde; giyiniş ve sairelerinde biraz kadın gibi olanlar varsa bunlar bu diyarda doğmuş ve buralarda bulunanlardan huy kapmış olan Türklerdir.

Türk Hükümdarları. Türklerin muaraza ve münazaa kabul etmiyen menkıbelerine işaret ettikten sonra onların cinsinden olan hükümdarları ve bunlara komşu bulunan Samaniler ve saire gibi Horasan hükümdarlarını ve Sebüktekin ve bunun evlâdü ahfadı bulunan Mahmud, Muhammed ve Mesud'u zikredelim ve bunların bu Türkler sayesinde nasıl kuvvet kazandıklarını ve bunların eliyle diğer hükümdarların memleketlerini nasıl istilâ ettiklerini ve maksatlarının Türklerin eliyle nasıl ortaya atılıp nasıl itmam edildiğini ve bunların günlerinin Türkler sayesinde nasıl parladığını ve sancaklarının nasıl muzaffer olduğunu söyleyelim. Bugün ise âlemin sultanı, islâmın padişahı ulu ve yüce Şahinşah Rüknüddin; Gıyasülmüslimîn; Allahın dininin ziyneti ve Tanrının beldelerinin sultanı ve kulların imdatcısı Tuğrul bey Ebu Talib Muhammed bin [1] Mikâil Yemini Halifetullah Emirülmüminin'in emrine ram olmuşlardır. Allah o zata yardım etsin ve onun hükümdarlığını teyit eylesin!.. Düşmanlarını hâr ve hakir kılsın ve bayrağını mansur etsin !..

İslâm padişahı Tuğrul Bey. Türkler bu padişahın şahsında adli yer yüzüne şamil olmuş ve ünü şark ve garbi tutmuş ve kendisinden sonra hiçbir kimsenin liyakat kesbedemeyeceği bir milk kendisine verilmiş [2] ve kendisinin yüceliği nisbetinde kendisinden evvel hiçbir hükümdar görülmemiş ve her müslime taati

[1] Âli Selçuk tarihi ve İbni Ebi Uzeybe tarihi ve İbni Halligân ve İbni Esir ve sair tarih kitaplarında hal tercümesi vardır.

[2] 35×38 deki ayete işaretettir.

taayyün eylemiş ve gizli ve aşıkâr onun dostluğundan ayrılmamak ve gece, gündüz onun nusrata mazhar olması duasını dilden düşürmemek farzolmuş bir zat bulmuşlardır.

Bu zatın gözümüz ile gördüğümüz ve kulaklarımız ile işittiğimiz adil ve ihsanının âsarını ve Allahın rızasının nerede olduğunu araştırmasını ve hiddet ve sükûn hallerinde Tanrının kullarına merhamet ve şefekatini ve kendinden evvelki hükümdarlar nazârında ehemmiyetli sayılan mal ve akaret istihkarını aşağıda zikredecek ve bunları temellük, riya, kizb ve tahminden ârî olarak söyleyeceğiz. Çünkü bizim bir havf ve tamamız ve riyakârlığa bir ihtiyacımız yoktur. Maksadımız zati itibariyle matlup olan sıtku sadaket ve hakku hakikat yoluna gitmek ve bu padişahın eyyamında nail olmuş olduğumuz emnü amane ve onun saltanatının gölgesinde bulunduğumuz rahate teşekkür etmiş ve bu nimetin hakkını ödemiş olmaktadır.

Şeyh Âmidül Kündürî. Bu kitabı yazmak ve bunu telife çalışmak hususunda en kuvvetli sebep, Şeyh Âmidülmülk İmadüddin Ebu Nasr Mansur [1] Muhammede itimadımdır ki - Allah onun rifatini daim eylesin!.. - Kitabımın mâna ve lafızlarını hakkiyle tenkit ve onun ihtiva ettiği makasıt ve hülâsaları tahkik ve onda bulacağı hataları ihtar ve tenbih edecek ve benim yanlışlarıma karşı lehde şahadet etmekten yüksek bulunacak ve sonra kitabımı Tuğrul beye - ki onun eyyamı bu vezirin vücudiyle saadet ve onun şaniyle şanu şeref kesp etmiş ve onun eliyle ve diliyle yükselmiştir. - Türkçe tefsir ve izah edecektir.

Faziletler beşer arasında taksim edilmiştir. Herkesin diğer kimselerden imtiyaz noktasını teşkil eden bir fazileti olur. Bir kimsenin bütün faziletleri kendinde toplamış olması mümkün değildir.

Ahiret ilimleri İlimler; ahirette necatı temin eden ilim ile (Tevhit). dünyada maişet için lâzım olan ilme ayrılır.

Tanrının merhamet ve affına dönüldüğü vakit kişiye lâzım olan ve ahiret yolculuğunun azığını teşkil eden ilim tevhit ilmidir ki bununla Tanrı gereği gibi bilinir ve bununla kendisine kendi azametini tezyit eden sıfatlar verilir. Ve noksan ifade eden sıfatlardan tenzih kılınır ve varlığı ve birliği ve saire ispat edilir. Ve aynı

[1] Devleti Âli Selçuk s. 9 (Muhammed bin Mansur) da hâl tercemesi ev s. 28 de vefatı mezkûrdur. Ve rahatüssudur واحة الصدور s. 98 ve Fevatülvefeyat فوات الوفيات c. 2 s. 488 - 492 de dahi hâl tercemesi vardır.

zamanda bu ilimle umumî surette Peygamberlerden ve Peygamberlerin mucizelerinden ve hususiyle kendisiyle şeriatler hatmedilmiş ve mezhepler neshedilmiş olan Peygamber, yani Muhammed (s, a) den bahs kılınır.

Dinde tef kkuh. Bundan sonra dinde tefekkuh ve din yolunu tafzil ve Peygambere verilen ve Rabbi tarafından onun kalbine indirilen Kur'an mucizesini izah etmek ve bunun garibini ve i'rabını ve helâl ve haramını, muhkem ve müteşabihini, nâsîh ve mensuhunu ve hangi ayetin hangi sebep üzerine tarîz ve tasrih veya hafî ve celi suretler ile indiği ve farzîyet veya sünniyyet ifade eylediğini bilmek gelir. Bundan sonra da lisanlar arasında şerafete malik olan ve ehli diğer lisanlar ile konuşanlara tafzil edilmiş bulunan Arap lisanının ibare ve kitabet ve nazım ve nesir ve ihtisar ve itnab ve işaret ve ishabına itina etmek vardır. Bunlar din ve şeriat ilimlerine taallûk eden maddelerdir.

Felsefe ilimleri. Burada bunlardan başka Tanrının yaratmış olduğu yıldızlar ve felekler ve tabiat ve girizeler ve mazarrat ve menfaatler gibi eşyanın hakikatlerinin bilinmesine taallûk eden ilimler vardır ki bunların her birine mahsus kitaplar ve tertip edilmiş kanunlar ve kendilerine iktida olunan ve kendilerinden ahzû iktibas edilen ve kendilerine müracaat kılınan âlimler vardır. Fakat bu ilimlerin hepsinde ileri gitmiş ve hepsinde iktidar göstermiş bir kimsenin vücudu nadirdir. Eğer böyle bir kimse bulunacak olursa parmakla gösterilir bir imam ve meşhur fazıl ve kendisinin lehinde şehadet edilen âlim ve zekâsiyle gaye ve nihayete vâsıl bir zat olmuş olur. Bunların hepsini ihata etmiş ve kemaliyle bunların âlimi olmuş ve bunların umumî ve hususî şubelerinde, güçlerinde ve kolaylarında tek olacak kadar yükselmiş olan bir ferdi ne duyduk ve ne de gördük ve ne böyle bir zat bulunduğunu haber aldık ve ne kendimiz böyle bir kudrete malik zat ile karşılaştık.

Şeyh Âmid ve ilimler. Bu yüksek Şeyh Âmidül Milk Âmid — Tanrı onun devletini korusun!.. — Bunların her birinde; gençliğiyle beraber işlerinin çokluğu ve şarku garbin ve Arap ve Acemin idaresi ile bütün zamanları meşgul olduğu halde gûya bütün ömründe ondan başkasını okumamış, ondan başkasına ömür sarfetmemiş kadar kudret ve kuvvete maliktir. Ve her birinde tektir.

Bu ise Allahın müstesna bir tevfiği ve nadir tesadüf eden saadet ve şeref ile bir doğuma mazhariyet ve büyük ve yüksek

bir tali neticesidir. Benim bu zat hakkındaki sözlerim tecrübe ve imtihan ve istikrar ve mübahaseye ve bu ilimlerin yalnız birinde ihtisas sahibi olan zatların birer birer şahadetlerine müstenittir. Ben bütün bunlardan sonra bu sözlerimi söylemekteyim.

Peygamberin: «Tanrı bir kişi hakkında hayır murad ederse ona sadık bir vezir ve müşavir ihsan eder ki o vezir, o kişi unuttuğunda - her hangi bir nesneyi - andırır ve andıklarını yapmakta ona yardım eder..» Hadisi intibak edecek mahal bulmuştur. Bunun -Tanrı onun livasını mansur eylesin - ne zamandanberi hükümdarlıkta bulunduğu malûmdur. Onun gerek cürm ve kabahat irtikâp edenlere karşı gösterdiği hilm ve gerek lütfü ve kerem ve seha ve ibzali ve büyük memurları tevkırı ve asil aileleri görüp gözetmesi ve şüpheli işlerden kendisini uzak ve yüksek tutması gibi güzel hareketleri ve takdire şayan halleri hep bu müeyyet şeyh onun hizmetiyle şerefyap olalı ve hükümdara ihtisas kesp edeli ve memlekette onun verdiği emirler yürümeğe başlıyalı ve hükümdar onun nasihatine temayül edileli vaki olmuştur.

Emîr Sipehsalâr Seyfüddevle. Bu hükümdarın bu takdire şayan hareketlerinden biri budur ki: Emîr Sipehsalâr Seyfüddevle ebi İshak İbrahim bin Yusuf esir olarak huzuruna getirilmiş ve korkudan yüreği atmakta ve heyecandan duramamakta ve Sultan tarafından kanının heder edileceğinde herkes tarafından hüküm verilmekte ve onun ölümüyle intikam hisleri tatmin edileceğinde kimsenin şüphesi bulunmamakta iken kalkıp onun boynuna sarıldı ve dermiyan ettiği özü yalan, doğru her ne ise kabul etti.

Adudduddevle amcası olduğu halde. İzüddeve Bahtiyarı mağlup ettiği vakit bunun zıddını yaptı. Onun aleyhindeki intikamı onu öldürmek ve kesik başını bir tas içinde kendi önünde görmek suretiyle sükûn buldu. Bu sönmez kin karşısında bu büyük affı görmiyen Sâbi nerede?!..

Bu hükümdarın - Tanrı onun yüksekliğini daim kılsın!. - Isfahan ehalesine karşı gösterdiği güzel muamele de zikre şayandır. Bunlar kendisine açıktan açığa isyan etmiş ve mukateleye kıyam eylemiş ve fiilen hainliklerde bulunmuş ve türlü türlü sözler söylemiş ve kendisini beldeyi muhasara için birçok mal sarfına mecbur etmiş oldukları ve ızhar ettikleri temerrüde karşı bunları yola getirmek için türlü türlü suretlerle uğraştırmış buldukları halde belde kılıç ile fethedildiği ve ehali kat'i bir mağlûbiyete giriftar kılındığı zaman bunların hepsi âlemleri hayrete düşüren ve

sabık hükümdarları utandıran bir affa mazhar oldular. Her ne kadar bu haslet tabiatindeki kerem ve himmetteki yücelik ve zatteki şeref ve yükseklik neticesi ise de ulu Şeyh Amid, Amidülmülk - Tanrı onun devletinin hafızı olsun!... - onu daima hükemanın haberleriyle ve gizli gizli mevaiziyle ikaz etmiş bulunmaktadır.

Bağdat ehalişi Adududdevle Bağdathlıları mağlûp ettiği ve İz-züddevleyi öldürdüğü vakit ehaliye bunun ziddini yapmış, onların nimetlerini ellerinden almış ve kendilerine şiddetle ukubet göstermiş ve başlarına ateşler yağdırmıştır. Bunun bu zulüm ve şiddet gösterdiği beldenin hilâfet merkezi olması ayrıca zikre şayandır.

Sultanın nesebi. Bu hükümdarın nesebi - Tanrı ona nasrı aziz ihsan eylesin!... - Kâfi derecede şerefi haizdir. Diğerleri gibi onun soyunda köle olan ve sıytü şanı bulunmayan meçhul kimseler yoktur. Bunun ecdadından Sürcük [1] vardır ki

Sırcık - Selçuk. Hazar hükümdarını kılıcıyla vurmuş ve elindeki amud ile o kadar dövmüş idi ki bu hükümdarın altındaki hayvan yere kapanmış ve o da yüzükuyun düşmüş idi.

Bu işi; hür bir nefis sahibi olan kimseden ve himmeti ayyuka kadar yükselmiş bulunan bir zattan başka biri yapamaz. Selçuk devleti bu zattan başlamış ve bu devlet ve hükümet bu zattan neşet etmiştir.

Valilik fermanı ve bunda şart koşulan nesnelere. Bu sultanın — Tanrı ona nasrı aziz ihsan eylesin!... — Hükümdarlığının daimi olacağına ve bu hükümdarlığın esaslarının payidar kalacağına ve hiçbir zaafa uğramıyacağına bence kat'i delil teşkil eden; gözümle gördüğüm vera' ve takvasındandır ki: Emir Züreyr bin Alâüddevle Cerbazakan valiliğine tayin olunduğu vakit kendisine büyük mezuniyet verilmiş ve iktidarı tahdit olunmamak ve bu verilen salâhiyet geri alınmak şart edilmiş idi. Ben bu hükümdarın; kendisine bu büyük mezuniyet ve salâhiyeti verdiği vakit teşkil olunmuş olan yüksek mecliste hazır idim. Hükümdar; — Tanrı onun kudretini hifz eylesin!... — Derhal; ahaliye zulüm ederse ve bir mülkü kabz ve gasbeylerse bu mezuniyet ve salâhiyete elinden alınır ve bu hareketlerine karşı ses çıkarılmamak olmaz! dedi ki mecliste hazır bulunan kadılar, vezirler, kâtipler ve erbabı adil ve hakkaniyetten

[1] Tarih kitaplarının çoğunda ذكوان — ذكوان — tekak - dekak oğlu Selçuk suretiyle görülür. Bazı kitaplarda da dekak yerinde yekak görülürse de bunun doğru olmadığı zannolunur.

hiçbir kimsenin bu istisna aklına gelmemiş ve hükümdardan başka hiç bir kimse bu şerefli sözü söyleyememiş idi. Ve Cenabı Hak şahittir ki ben; onun hizmetiyle şerefyab olduğum ve devletine intisap eylediğim vakittenberi onun kapısına ümit ile gelmiş olan bir kimseyi boş çevirmemiş ve hiçbir âlimden yüz döndürmemiş ve hiç bir zulme meydan vermemiş ve hiç bir günaha ruhsat göstermemiştir. En ufak vasfı ve yüksekliklerinin en aşağı tabakası bu gibi ahval olan hükümdarın diğer hallerinin ve vasıflarının ne olacağını artık sen tasavvur eyle!...

Hükümdar hiç bir zulme meydan vermedi ve hiç bir günaha ruhsata emayül eylemedi.

Ben bu hükümdarın eyyamiyle saadet bulalı ve onun ikram ve inamına müstağrak bulunalı onun hakkında Tanrının her yıl bir derece daha kolaylaştırdığı fütuhatının asarını tafsilden sonra yüce ve yüksek olan Amidülmülk'e - Tanrı onun düşmanlarını hâr ve zelil eylesin.. - döner ve benim; onun yüksek kapısından uzak kalmam dolayısıyla asarından fevtetmiş olduğum nesnelere zikreylerim. Tevfik allahtandır. Ve tevekkül onadır. Ve nihayet varacağımız yer onun huzurudur. Ve bize o; kâtidir. Ve o; ne güzel yardımcıdır.

Alla; Efendimiz Muhammede ve onun Âline salât ve selâmlar eylesin!. 649 yılının zilkadesinin ortasında yazılması tamam oldu.

Kitabın sonunun hamışinde şu ibare vardır:

. . . . [1] naklonunan nüsha ile mukabele edildi. Allâhın haremine sığınmış olan Hasan bin Muhammed bin Hasenis Saganî yazdı. Allah onu [2] kendi mahallerinde sakin kılsın ve oralardan diğer yerlere intikal ettirmesin. Yalnız [3] 6 [4] 9 yılının zilhiccesinde... Allaha hamd ve Peygambere salât [4] edici olduğu halde!...

[1] Okunamıyan bir kelime

[2-3-4] Buralarda dahi kesiklikler ve bozukluk vardır.